

Zeneművek a magyar gyűjteményekben a 19. század elejéig

Magyarországon zenei könyvtárakról, vagyis olyan gyűjteményekről, melyekben a zeneműveket és a zenei szakirodalmat egyaránt gyűjtötték azzal a céllal, hogy a használók széles köre számára rendelkezésre bocsássák, csak a 19. századtól kezdődően beszélhetünk. A zenei dokumentumok azonban már korábban is jelen voltak a magyar gyűjteményekben: legelső könyvtárainkban is találunk hangjelzett kódexeket.

Középkori gyűjteményeink és a zene

Zenei művelődésünk korai időszakában egyszerre élt egymás mellett az ősi hagyományokat folytató, szájhagyomány útján terjedő zenei gyakorlat és a nyugati eredetű egyszerű liturgikus ének. A szóbeliség szintjén maradó, a nép körében élő zenéről írott források csak közvetve maradtak fenn, gondoljunk például *Gellért* püspök találkozására az éneklő parasztlánnyal. Az a zene, amelyet leírtak, rögzítettek és szabályokba foglalva oktattak, a másik csoportba tartozik, és ennek dokumentumai kerültek be a középkor gyűjteményeibe.

A zene jelenlétére legrégebb gyűjteményeinkben háromféle forrásból következtethetünk. Egykori feljegyzések, oklevelek mellett a fennmaradt könyvjegyzékek tanúskodnak erről. Ezeknél azonban fontosabb a harmadik típusa a forrásoknak: a ma is ismert hangjelzett kódexek és töredékek bizonyítják legszemléletesebben zenei dokumentumaink helyét a középkori könyvtárakban.

Mekkora volt a középkori Magyarország zenei vonatkozású kódexeinek száma? *Szendrei Janka* kutatásaiból tudjuk, hogy jelenleg mint-

egy 130 teljes, hangjelzett kódexet ismerünk, melyek bizonyíthatóan a történelmi Magyarországon voltak használatban. Nagyobb a töredékek száma: 650 fragmentumot ismerünk. *Mezey László* kísérte meg a teljes magyar kódexállomány mennyiségét kiszámítani: számítása szerint legkevesebb 45 ezer kódex lehetett a magyar gyűjteményekben a Mohácsig terjedő időszakban. Napjainkra ezeknek mintegy 1 százaléka maradt fenn. Ha a fennmaradt 130 zenei kódexet a teljes mennyiség 1 százalékának tekintjük, a középkori Magyarország könyvtáraiban található zenei vonatkozású kódexek számát 10–12 ezer kötetre becsülhetjük.

Zenei kódexeink előállítói, gyűjtői az egyházi intézmények voltak. Középkori zenénk több szálon kapcsolódott az egyházhoz és annak intézményeihez. A zene, az ének a keresztény istentisztelet elválaszthatatlan része volt, és mint ilyen, megtanulandó. A középkor oktatási rendszerében a zene komoly szerephez jutott: elméleti és gyakorlati ismerete a műveltség szerves részévé vált. A zene oktatását és gyakorlati művelését az egyházi intézmények: a püspökségek, káptalanok, plébániák, kolostorok látták el. Legfejlettebb formájában a káptalani iskolákban figyelhető meg a zene oktatása. A cantor és helyettese, a succentor irányította a kórus zenéjét. Pannonhalmáról fennmaradt egy okmány 1204-ből, melyből megtudjuk, hogy *Farbadinus* cantor a hivatalát csak akkor tudja megfelelően betölteni, ha kellő számú könyvvel rendelkezik.

Legkorábbi hangjegyes kódexeink még külföldön készültek, és a térítő papok, szerzetesek hozták magukkal. A 11. század végén azonban már hazai földön is készültek hangjelzett kódexek, így az *Esztergomi Benedictionale*, a *Szent Margit Sacramentarium* és a *Hartvik Agenda*

(jelenleg mindhárom Zágrábban). A három kódexet az újonnan létesülő zágrábi püspökség felszereléséhez adományozta Esztergom, Győr és egy közelebről meg nem határozható benécs kolostor.

A 11. századi könyvtárak közül a pannonhalmi összeírás (1093 körül) 80 kódexet sorol föl. Ezek közül 18 volt hangjegyes. *Csapodi Csaba* kísérelte meg a jegyzék alapján a pannonhalmi könyvek elhelyezését rekonstruálni. Eszerint a hangjelzett kódexeket a többi liturgikus könyvvvel együtt a sekrestyében őrizték. Kisebb volt a pécsváradi apátság állománya: 34 kódexet írtak össze, a hangjelzettek száma itt is 18 lehetett.

A kolostori könyvtárak állományánál gazdagabbak voltak a székesegyházi és társaskáptalani gyűjtemények. Ezeken a helyeken történt az énekes utánpótlás képzése, így énekeskönyvekkel is jobban el voltak látva, és minden biztonnal egy-egy elméleti művel is rendelkeztek. Különösen gazdag volt a veszprémi káptalan könyvtára; 1276-ban *Csák Péter* nádor csapatai dúlták fel a várost, és pusztították el a könyveket, melyeknek értékét *Pál* prépost 3 ezer márkára becsülte. A nagy könyvpusztulást azonban Veszprém kiheverte, állománya egyenletesen fejlődött. Az 1429–1437 közötti összeírás már 171 kódexet sorol fel, közöttük 38 lehetett hangjegyes.

A zágrábi káptalan tulajdonában a 15. szá-

zadban 225 kötet volt, ezek közül 26 zenei. Esztergomból 1387-ből maradt fenn említés a könyvek egy részéről, 10, valószínűleg hangjegyes kódexről. A pozsonyi társaskáptalan 1425-ös jegyzékében 82 kódexből 26 volt hangjegyes.

A nagyobb székesegyházak, társaskáptalokok mellett a kisebb plébániákon is előfordult néhány hangjelzett kódex: mindazok a legfontosabb művek, melyek a liturgia végzéséhez szükségesek voltak. Bulcs falu temploma 1474-ben 9 kódexet birtokolt, ebből 4 lehetett hangjelzett. Császlócon 1444-ben 11 kódexet írtak össze, ezek között 5 volt kottás.

A 15. században növekedett a városok szerepe, befolyása gazdasági és kulturális téren egyaránt. Ez a könyvkultúra fejlődésén is lemérhető. Nagyszebenben már 1370-ben 40 kódex volt, köztük 13 hangjelzett. Lőcsén a 15. században 24 kódex volt, Bártfán 30 – ez utóbbiak között 23-ra tehető a hangjegyes. A felvidéki városok fejlett zenei életére és könyvtári kultúrájára jellemző, hogy maga a város is sok esetben rendelt hangjegyes kódexeket. A felvidéki, polgárosuló városainkban már általánosnak mondható a hangjelzett kódexek iránti igény, és bizonyítékok vannak arra is, hogy a 15. században már olyan scriptorok működtek, akik a leírandó szöveg tartalmi kérdéseit is képesek voltak felülbírálni.

Nem volna teljes a középkori könyvtárakban levő zenei dokumentumokról szóló rövid áttekintésünk, ha nem emlékeznénk meg *Mátyás* király könyvtáráról. Érdekes módon – bár más forrásokból tudjuk, hogy mennyire fejlett volt *Mátyás* uralkodása alatt Budán a zenei élet –, a fennmaradt corvinák között kevés hangjelzett kódexet ismerünk: egy *missalét* (jelenleg Brüsszelben), egy másik *missalét* – ez csak közvetve kapcsolódik a Corvinához: *Mátyás* rendelte *Magyarországi Tamás* részére (jelenleg Rómában), és a legfontosabbat: a *Mátyás Gradualét*, gyönyörű illusztrációkkal ellátott gregorián karkönyvet (Budapest, OSZK). Ezenkívül legalább egy zenei könyv volt még Budán, melynek létezését közvetetten bizonyítani lehet. 1474-ben jelent meg nyomtatásban *Johannes Tinctoris Terminorum musicae diffinitorium* c. zeneelméleti könyve, az első zenei lexikon. A kötetet Tinctoris *Beatrix*nak ajánlotta. Bár *Mátyással* kötött házassága előtt jelent meg a könyv, *Beatrix* minden biztonnal elhozta Budára.

A nyomtatott zenemű megjelenése gyűjteményeinkben

A 16. századtól már nyomtatott zeneművekkel is találkozunk gyűjteményeinkben. Sokáig tartó, évszázadokig elhúzódó folyamat volt, míg a nyomtatott kotta teljesen kiszorította a kéziratot zeneműveket, énekeskönyveket: még a 19. század elején is általános gyakorlat volt a székesegyházi kottatárakban a másoltatás; arról nem is beszélve, hogy a zeneművek egy része nem is jelent meg nyomtatásban, így csak kézirat formában terjedhetett. A fejlődés az ismert történelmi okok miatt lassú volt: a török terjeszkedés és a reformáció hatására középkori könyvtáraink, gyűjteményeink elpusztultak, szétszóródtak, míg Európa szerencsésebb sorsú országaiban ezekben az években alapozódtak meg azok a gyűjtemények, amelyek ma is fennállnak.

Természetesen zenei könyvtárak, gyűjtemények sem voltak Magyarországon ebben a korban. Erdélyben a *Báthoryak* kísérleték meg a zenei élet Mátyás király korabeli színvonalát megőrizni, fenntartani. A fejedelmi udvar zenészeiről bőkezűen gondoskodtak. Különösen így volt ez *Báthory Zsigmond* uralma alatt. Uralkodása idején 18 zenész, főleg itáliai, élt Erdélyben. Csak közvetve tudjuk rekonstruálni az erdélyi fejedelmi udvar zenei gyűjteményének állományát. Minden kétséget kizáróan megvoltak Erdélyben a 16. században nyomtatott hazai hangjegyes kiadványok: *Tinódi Krónikája*, a *Hoffgreff-féle Énekeskönyv*, *Huszár Gál Énekeskönyve*. Az itáliai zenészek nyilván számos nyomtatott kottát hoztak magukkal, tudjuk, hogy például *Mosto*, aki évekig élt Erdélyben, madrigáljainak gyűjteményét *Báthory Zsigmond*nak ajánlotta. Ez a kotta is biztosan megvolt a gyűjteményben, csakúgy, mint a fejedelemnek ajánlott más művek. *Báthory Zsigmond* ezenkívül külföldről is hozatott kottákat, kottagyűjtői hajlama, követeinek adott vásárlási megbízásai a kor zenészei előtt közismertek voltak.

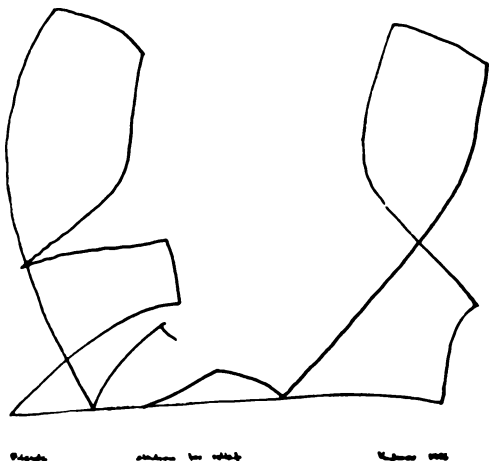
Az erdélyi fejedelmi udvar zenei élete a fejedelemség egész fennállása alatt fejlett volt, de a 17. század harmincas éveitől jelentőségéből, fényéből veszített, nem utolsósorban a reformátusok hangszeres zene iránti ellenszenvé miatt.

A 16. század legjelentősebb magyar zenei gyűjteményét nem főúr, hanem tudós mondhatta magáénak. *Zsámboki János* a 16. század

magyar tudományos életének legismertebb, legbecsültebb tagja volt, Európa korabeli tudósainak tisztelt barátja. Nyugat-Európában végzett tanulmányai után az 1560-as évektől a bécsi udvarnál kapott történetírói állást. Tudományos munkásságának legfontosabb része a filológia művelése volt: megbízható szövegkiadásokban adta közre a klasszikusok mellett a magyar történelem forrásait, így *Bonfini*, *Ranzanus* műveit. Az ő nevéhez fűződik *Janus Pannonius* műveiből az addigi legteljesebb kiadás sajtó alá rendezése. Könyvtárát gyakorlati célokból alakította ki: tudományos munkásságában könyvtárára támaszkodott. A gyűjtemény részben kéziratokból – 700 kódexből –, részben nyomtatványokból állt; ez utóbbiak száma 3163 kötet volt. Halála után az egész gyűjtemény a bécsi Hofbibliothekba került. Ekkor készült az a részletes jegyzék, amelyből *Zsámboki* könyvtárát ismerjük.

A könyvtár 3163 kötetben 3327 művet tartalmazott. A kor jellegzetes humanista könyvtára volt: enciklopédikus jellegű gyűjtemény, minden tudományág képviselőt megtalálható a jegyzékben, amelyben a zeneelméleti művek száma 14. Legjelentősebb zeneelméleti kötete *Zarlino* 1562-ben megjelent *Le Istitutioni harmoniche* c. műve volt; ez a kötet foglalta össze legteljesebben a reneszánsz zeneelméletét. De megvolt a gyűjteményben *Glareanus Dodekachordonja* (1547), *Ornitoparchus Musicae activae micrologusa* (1540) is. A hangszerekkel foglalkozó művek sorában találjuk *Luscinus Musurgiáját* (1526). Emellett több gyűjteményes kötet is volt az elméleti munkák között. A zeneművek száma 128. *Bakfark Bálint* mindkét lantkönyve mellett *Arcadelt* madrigálgyűjteményének 5 kötete, *Pierre Certon* motettáinak gyűjteménye, *Josquin des Prés* miséinek kiadása is megvolt a könyvtárban a többiek között. *Zsámboki* arra törekedett, hogy a kor legjelentősebb darabjait szerezzé be. Sikerral; ezért tekinthetjük gyűjteményét az első magyar zenei könyvtárnak, hiszen a *musica practica* – a kották – mellett immár a *musica theoretica* – az elmélet – darabjait is tervszerűen válogatta össze.

Zsámboki könyvtára polgári jellegű gyűjtemény volt. A korszakban a török harcoktól megkímélt felvidéki és nyugatmagyarországi városokban alakult ki fejlett zenei élet, az ehhez szükséges intézményekkel, gyűjteményekkel együtt. Így *Körmöcbányán* 1599. március 7-én egy feljegyzésben 11 zeneművet soroltak fel, köztük az 1568-as kiadású *Novum Thesau-*

rus Musicust, Orlando di Lasso motettáinak 1577-es kiadását és egy gyűjteményes kötetet, melyben Josquin des Prés, Ludwig Senfl és Heinrich Finck művei kaptak helyet. A városokban a templomon kívül az iskola volt a zenei élet központja. A városi tanács gondoskodott a kották beszerzéséről, gyarapításáról, a szükséges feltételek megteremtéséről. A kották kezelését az iskola rektora végezte. Kőszegen 1663-ban a város és a rektor közötti szerződés egyértelműen megállapítja, hogy a kottatár kezelése, az anyag megőrzése a rektor feladata. A nagyobb városokban a kottatár gyarapításáról is rendszeresen gondoskodtak. Sok esetben egészen távoli helyekről jutott el kotta egy-egy magyar városba: így Sopronban megtalálhatók voltak egyebek között az 1650-es években Itáliában, Alessandro Gardano kiadótól vásárolt kották is.

A vásárlások mellett a kottatárak egyéb formában is gyarapodtak. Előfordult, hogy elhunyt zenészek a városra hagyták saját tulajdonú kottáikat. Ismeretes az ajándékozás is. A külföldet járó diákok, utazók gyakran ajándékoztak kottát a város énekkarának. Győrben 1637-ben Pfeiffer János élelmezési prefektus 14 kottát ajándékozott a győri káptalan kórusának. 1584-ben Röcknitz Kristóf Kassáról küldte saját szerzeményét Bártfa városának. A város a kottatárat vásárlások révén is gyarapította, így gyűlt össze apránként Bártfán a 16–17. század folyamán az a kottatár, amelyet ma a magyar zenetörténet *Bártfai Gyűjtemény* né-

ven ismer, és amely – igaz, eléggé megviselt állapotban – szinte az utolsó pillanatban, 1916-ban került a Széchényi Könyvtárba. A gyűjtemény 40 nyomtatott kötetnyi kottából és 33 kéziratos kötetből áll: ez utóbbiakban 2605 mű kottája található.

A 17. században a városokban már magántulajdonban is egyre több kottát találunk. Sopronban *Wigeleb Bálint* kántor hagyatékában a leltár 62 kottát sorol fel. Wigeleb ugyan zenész volt, saját tulajdonú gyűjteménye mégis jelzi, hogy a zeneművek gyűjtése már elkezdődött a polgárság körében.

A 17. században, a történelmi Magyarországhoz tartozó területen még egy jelentős gyűjtemény alakult ki. Erdélyben, Brassóban a gimnázium könyvtárában keletkezett ez a gyűjtemény. 1689-ben egy tűzvész során elpusztult a könyvtár, de nem sokkal a tűz előtt jegyzékbe foglalták állományát. Mintegy 50, nyomtatásban megjelent zeneelméleti könyvet és kottát vettek állományba.

A székesegyházi kottatárak

A 18. században, a török elleni felszabadító háborúk és a Rákóczi-szabadságharc után megkezdődött az ország újjáépítése, az egyházi szervezet helyreállítása. Az elpusztult püspökségek újjáépítették székesegyházaikat, és a pompakedvelő barokk kor követelményeinek megfelelően a püspökök megalapították a székesegyházi ének- és zenekarokat. A székesegyházi zenekarok a város zenei életében hathatósan közreműködtek, sőt arra is van példa, hogy a város és az egyház közösen tartotta fenn a zenekart, együttesen szerezte be a szükséges kottákat, hangszereket, mint Székesfehérváron. A székesegyházi kottatárakról az egyház rendszeresen gondoskodott, Pécssett évi 20–30 forintot fordíthatott a zenekar kották beszerzésére. A kották beszerzése egyébként részben másoltatást jelentett; Magyarországon ebben az időben még nem volt zeneműkereskedés, így vagy bécsi közvetítéssel, ottani cégektől szereztek be a szükséges kottákat, vagy lemásolták a szükséges példányszámban egy másik gyűjtemény példányáról.

Mekkora volt a 18. századi kottatárak állománya? A század folyamán végig lehet kísérni a fejlődés ütemét. Pécssett 1732-ben csak 25 zenemű szerepelt a leltárban; a század végén, 1798-ban már 335 művet írtak össze. A szombathelyi egyházmegye csak 1777-ben alakult

meg. Az 1794–96-os összeírás 198 címet tartalmaz; 1815-ben már 294-re emelkedett a kották száma. A győri székesegyház kottatára 1813-ban 760 zeneművet tartalmazott; korábbi adatot nem ismerünk Győről. E néhány példa is szemlélteti, hogy a század folyamán folyamatosan növekedett a székesegyházi kottatárak állománya.

A kottákat ebben a korszakban zárható szekrényekben tárolták. Általános gyakorlat volt, hogy a zeneműveket tokban helyezték el; azokat, amelyeket nem ítélték különösebben értékesnek, csak papírborítóval látták el. Hogy az állomány darabjai gyorsan megtalálhatók legyenek, a különböző műfajú zeneműveket eltérő színű tokba vagy borítóba helyezték. A rekviemek színe a fekete volt, a többi műfaj esetében a legváltozatosabb színekben pompáztak a kottatárban a zeneművek. A szekrényekben tárolt és színes borítóval ellátott kottákat a polcokon szakrend szerint tárolták: rendszerint a liturgia részei szerinti csoportosításban helyezték el a műveket.

Az állomány feltárásának módszere is fejlődött e korszakban. Míg a század elejéről fennmaradt leltári jegyzékek rendszerint csak a műveket sorolták fel a szerző nevének megadása nélkül, a 18. század végére már részletesebb, immár katalógusként is használható jegyzékeket találunk. A székesegyház kottatáráról az első leltár 1791-ben készült. Ez a leltár még csak vázlatosan sorolta fel a műveket, a következő formában: mise zenekarra, 28 db; mise zenekari kíséret nélkül, 6 db; nyomtatott mise-kották piros kötésben, 6 db; nyomtatott mise-kották zöld kötésben, 6 db; bőjtó misék, 4 db; offertóriumok (miserész zenéje) írott kottában, 53 db; offertóriumok nyomtatásban, 12 db; egyéb kórusművek 33 db; régi szimfóniák 29, új szimfóniák 4. A kottatár állományáról 1833-ban, majd 1852-ben készült új leltár. (L. pl. a veszprémi székesegyház kottatárát.) A kottatár kezelése a karmester feladata volt, ő vezette a leltárkönyvet is. Két leltárkönyv készült: az egyik példány az örkanonok tulajdonában volt, ebből a példányból ellenőrizték időnként az állományt, a másik példány viszont a katalógus funkcióját töltötte be: ez a példány a kóruson volt elhelyezve, és ebből keresték ki az éppen szükséges kottákat.

A leltárkönyvbe a zeneműveket nem folyamatosan, a gyarapodás szerint írták be, hanem a sorrend a raktári rendet követte – ez a rend viszont szakrend volt: a liturgia rendje. Az egyes zeneművek a csoportokon belül újrakez-

dődő sorszámot kaptak. A leltárkönyv a következő adatokat tartalmazta: sorszám, a zeneszerző neve, a darab műfaja és hangneme, a zenei incipit, a szöveges kezdet, az ajándékozó neve, a beszerző neve, a beszerzés időpontja. A rövid 4 évtized alatt tehát komoly eredményt értek el Veszprémben. Bár ez a gyakorlat fejlettebbnek látszik, mint a korabeli székesegyházak többségénél látható, a feltárásban és a kották kezelésében általános a hatékonyabb módszer terjedése.

Főúri gyűjtemények a 18–19. században

A 18. században a székesegyházi kottatárak kialakulásával egy időben a magyar főurak egy része is kivette részét a zenekarok létesítéséből. Az *Esterházy* család emelkedett ki leginkább a zenét pártoló főrangú családok közül. Nemcsak a család hercegi, de grófi ága is pártolta a zenét Tatán a 19. század elején. Eszterházan nem kisebb személyiség, mint maga *Joseph Haydn* viselte gondját a kottatárnak. Új szekrényeket készíttetett a kották számára, a sérült kottákat kijavíttatta, bekölttette, a hiányzó műveket pedig lemásoltatta. Így későbbi hosszú működése során már semmilyen panasz nem merült fel kottatárosi működése ellen.

Az Esterházy-gyűjtemény – mint ismert – főleg Haydn és kortársai műveit tartalmazza, kéziratban és nyomtatott formában is. A nyomtatott művek között sok libretto is található: egy-egy opera bemutatója alkalmából *Esterházy Miklós* kinyomatta a szöveggönyvet.

A főúri gyűjtemények közül még egyet kell megemlíteni. *Festetics György*, a felvilágosodás kiemelkedő személyisége 1800 körül Keszthelyen zeneiskolát létesített, amelyet kottatárral is ellátott. Amikor a század közepén a Festetics-féle zeneiskola megszűnt, kottatára 2 ezer műből állt. A kottatár ekkor a kastélyba, mai helyére került. Így maradt fenn napjainkra, mint az OSZK egyik, főleg a 19. századi magyar zene történetét illetően legértékesebb zenei gyűjteménye.

A Festetics-féle zeneiskola kottatáránál már megfigyelhető az a törekvés, hogy a gyűjtemény állományát tudatosan, tervszerűen hozták létre. Néhány évtized múlva megalakult a *Nemzeti Zenede*, melynek kottatára immár az első modern zenei könyvtár Magyarországon.

Pogány György